

Zkušenosti Romů ve světě dominance neromské normality^{2, 3}

The Romani experience in a world of domination of non-Romani normality

Abstract

*The text is based on interviews with two university-educated Roma, Zdeněk and Věrka. It presents their everyday experiences with the surrounding, mostly non-Romani, world. In order to emphasise the narrators' agency, impressions and interpretations of these experiences, if thematized, are also presented. The author grounds his discussion of this material in the book *Black Skin, White Masks*, in which Frantz Fanon focuses on the inequality of group identities on the example of the lived experiences of colonised people. He identifies the power behaviours of the non-Roma as rooted in the normality of racial discourse and co-constructed by the perception of Romani identity as an overarching category. In his view this further enables the non-Roma to overlook the individuality of the Roma and to base the racist narratives and related practices on a normalised notion of a priori homogenised Romani difference. At the same time, the author emphasises the diversity of experiences of racism and the ability to recognise and respond to racism as situational and temporal.*

Key words

Roma, everyday experience, postcolonial thinking, social mobility, racism

Jak citovat

Reichel, T. 2023. Zkušenosti Romů ve světě dominance neromské normality. *Romano džaniben* 30 (1): 57–76.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10281467>

1 Autor je magisterským studentem romistiky na FF UK. E-mail: tomas.reichel97@gmail.com

2 Tato studie byla zpracována na základě bakalářské práce obhájené na romistice při FF UK v r. 2022.

3 Za ochotu se mnou sdílet úseky svých životů děkuji Věrce a Zdeněkovi, za trpělivost a podnětné poznámky k textu pak především Janu Ortovi a oběma recenzujícím a dále redakci časopisu *Romano džaniben*.

Úvod

Na jaře roku 2022 jsem se sešel se svou kamarádkou Věrkou, abychom nahráli jeden z rozhovorů pro můj výzkum.⁴ Podobné rozhovory jsme spolu vedli už několikrát. Ostatně, byly to právě rozhovory s Věrkou, které mě k tomuto výzkumu přivedly. Věrka tehdy jakoby nic podotkla:

„Mě by strašně zajímalo, jaké by to bylo být třeba chvíli ,bílá‘, strašně by mě to zajímalo. Jestli by to potom bylo, že je člověk tlustý nebo hubený, nebo že má jinou barvu vlasů. Co by vlastně člověk řešil? Já asi nevím, jaké by to bylo.“

T.R.: „Třeba by tam nebylo nic, a to by bylo to ono.“

„Třeba by člověk jenom přišel a jenom by byl. A žádné pohledy, nikdo by ho necheckoval, nekontroloval.“⁵

V našich rozhovorech jsem se tázal po tom, jak se jí, jakožto Romce, žije v Česku: co zažila, co zažívá, jaké pocity tyto prožitky provázely a provází. Jak koneckonců z uvedeného úryvku našeho hovoru vyplývá, jedná se o celoživotní zkušenost jedinečnou a svým způsobem absolutní. K samotnému výzkumu mě předně motivovala snaha přiblížit se „... prožitkům ,černého‘ obklopeného masou ,bílého‘ světa“, o kterých píše Hübschmannová (1999: 16). V předkládaném textu sleduji žité všední zkušenosti dvou vysokoškolsky vzdělaných Romů, Zdeňka a Věrky, a to zkušenosti romstvím nebo „cikánstvím“⁶ podmíněné.

První část textu je teoretická. S ohledem na vymezené téma nejprve práci kontextualizuji s dosavadními tematicky blízkými výzkumy mezi Romy. V kapitole druhé formuluji, s jakými teoretickými východisky operuji, dále představuji metodologii výzkumu. Jádrem textu se věnuje samotným žitým zkušenostem Zdeňka a Věrky. Tyto zkušenosti zde nahlížím částečně chronologicky, a to především proto, že tato perspektiva umožňuje sledovat proměňující se Zdeňkovy a Věrčiny společenské pozice. Význam této perspektivy přitom v rozhovoru vyzdvihla sama Věrka:

„Já myslím, že teď v dospělosti, nebo v tomhle úseku života, jsem obklopená lidmi, mezi kterými nevnímám žádný rasismus, protože jsem si vybrala práci, přátele, bydlení, a jediná konfrontace jsou krámy a nějakí náhodní kolemjdoucí.“⁷

4 Rozhovory jsem vedl pro svou bakalářskou práci.

5 Rozhovor s Věrkou, Praha, 16. 5. 2022. Veškeré zde odkazované rozhovory nahrál autor a jsou uloženy v jeho soukromém archivu.

6 Podobně jako jiní autoři (viz např. Olivera, Poueyto 2018: 592–593) pojmenovávám i dále rozměry vlastní sebe-identifikace endonymním kořenem „Rom“, oproti připsané (a obvykle negativními atributy vymezené) kategorii, kterou označuji exonymním kořenem „cikán“.

7 Rozhovor s Věrkou, Praha, 17. 1. 2022.

Zkušenosti Zdeňka a Věrky z dětství a dospívání zde představuji odděleně, vedle jejich vlastních interpretací prožitků, pokud jsme je diskutovali, následně sleduji i jimi popisované jednání Neromů v nich. Protože charakter zkušeností narátoři mnohdy interpretovali společenským a dějinným kontextem, pro jejich hlubší zachycení obracím v následující kapitole pozornost ke společenským mechanismům, které na pozadí samotných zkušeností rozpoznávám. Nakonec pak vymezuji kapitolu věnovanou soudobé všednosti. Na aktuálních příkladech ze svého života – oproti zkušenostem z dětství a rané dospělosti – popisovali narátoři vlastní postoje a strategie jednání v typických situacích. V této kapitole tedy obracím pozornost k Věřčiným a Zdeňkovým kompetencím rozpoznávat rasismus a reagovat na něj, protože tyto kompetence vyvstaly jako ústřední motiv našich rozhovorů. Struktura tohoto textu tak umožňuje paralelně s chronologickou perspektivou sledovat zkušenosti narátorů i v perspektivě individuálně emancipační.

1. Kontextualizace textu

Protože jsem s ohledem na teoretická východiska oslovil s prosbou o účast ve výzkumu Romy vysokoškolsky vzdělané, nabízí se tento text kontextualizovat v první řadě s antropologickými výzkumy sociální mobility, které akcentovaly odklon od dlouho dominujícího výzkumu mezi Romy v marginalizovaném prostředí a které se v poslední dekádě staly důležitým proudem na poli romistické antropologie v českém a slovenském prostředí. Tyto výzkumy byly realizovány většinou v prostředí (východo)slovenského venkova (např. Kobes 2012; Ort 2022; Šotola, Rodríguez Polo 2016) a jejich autoři shodně vymezují své badatelské zájmy geopoliticky prostředím obce. Uvedení autoři ve svých výzkumech sledují různorodé společenské pozice Romů, nástroje a možnosti jejich vyjednávání a v souladu s tímto badatelským záměrem obrací pozornost i k bariérám a limitům, na něž Romové při snaze o socioekonomický vzestup naráží. Na příkladu studií z konkrétních lokalit nakonec poukazují na dominantní struktury neromského světa, analyzují společenské mechanismy, ve kterých jsou Romové odsunováni do podřadného postavení, a to skrze zdánlivě přirozenou (ovšem stále kontextuální) asociaci s esencionalizovanou a rasizovanou kategorií „cikánství“ (viz též Abu Ghosh 2008).

Oproti takovému vymezení výzkumného pole to byla Fónadová, která ve své publikaci *Nenechali se vyloučit* (2011) pojala za předmět zájmu, jejími slovy, „sociálně úspěšné Romy“ a skrze rozhovory s nimi sledovala strategie, které k jejich úspěchu vedly. Autorka přitom deklarovaně vychází z diskurzu sociální marginalizace Romů a jakkoliv narátory označuje za úspěšné sociálně, za kritérium úspěchu volí „vyšší vzdělání (alespoň maturita) a důsledkem pak odpovídající zaměstnání a zdroj příjmu“ (Fónadová 2011: 9). Svůj výzkum tak

koncipuje optikou „úspěchu“ ve smyslu socioekonomického vzestupu, který má vést ke společenskému začlenění dle dominantně definovaných kritérií. Sama ale přitom opomíjí kontury mocenské struktury společnosti, v jejímž rámci se tento proces odehrává.

Protože Zdeněk s Věrkou prožili dětství v devadesátých letech a částečně po přelomu tisíciletí, nabízí se poukázat i na literaturu psanou Romy, která o této etapě autobiograficky pojednává. V nedávné době ji širšímu publiku přiblížily za neobvyklé medializace autobiografie Radka Bangy – *(Ne)posli to dál* (2021) a Patrika Bangy – *Skutečná cesta ven* (2022). Byl to především druhý z jmenovaných bratrů, který na příkladech svých životních zkušeností kriticky pojmenovává strukturální rasismus, jemuž během svého dětství a rané dospělosti jako Rom čelil, a které v jeho vyprávění tvoří klíčový kontext možností a limitů společenského začlenění a sociální mobility. Osobní příběhy dvanácti autorů (resp. pěti autorů a sedmi autorek) pak představuje sbírka *Samet Blues* (2021). Protože texty publikované v této knize sestávají ze vzpomínkových vyprávění autorů různých generací, četnost perspektiv tento postupně se etablující zájem o paměť Romů na devadesátá léta značně rozšiřuje. Předkládaný text tak lze považovat za příspěvek i do této diskuze.

2. Teoretická východiska textu a metodologie

Předmětný zájem textu tvoří žité všední zkušenosti dvou vysokoškolsky vzdělaných Romů, Zdeňka a Věrky, s jejich převážně neromským okolím. Romy vysokoškolsky vzdělané jsem oslovil předně proto, že mne zajímaly limity konceptu „integrace“, jak jej chápe majoritní logika uvažování – totiž v rovinách vzestupu vzdělání a ekonomického blahobytu. Záměrem textu je tak vedle představení samotných zkušeností Zdeňka a Věrky s obklopujícím neromským světem rozpoznávání bariér, jimž v životě čelili a čelí pouze proto, že jsou svým neromským okolím identifikováni jakožto Romové (příp. „cikáni“). Pro zachycení těchto momentů jsem s narátory hovořil o všedních zkušenostech, v přesvědčení, že všední realita v prostředí převážně neromské společnosti (jako běžný lidský kontakt v obchodě, při návštěvě lékařky či třídní klima na základní škole) o sledovaném tématu bytostně vypovídá a umožňuje zachytit jemnější mechanismy fungování protiromského rasismu v jeho každodennosti, tedy nikoliv pouze ve formě otevřených protiromských postojů.

S přístupem Fónadové se setkávám v tom, že obracím pozornost k individuálním životním trajektoriím „úspěšných“ Romů, na rozdíl od ní však kladu do centra zájmu společenské prostředí, po jehož charakteru se dotazují způsobem vlastním dříve zmíněným antropologickým výzkumům sociální mobility.

Pro tento text je z výše uvedených autorů nosný zejména přístup Orta, který na základě dlouhodobého etnografického výzkumu v obci na východním

Slovensku sledoval vztahy mezi místními Romy a Neromy. Pro uchopení dynamiky vztahů a jejich mocenského rozměru zvolil za širší teoretický a komparativní rámec své práce dílo *Černá kůže, bílé masky*, ve kterém Frantz Fanon analýzou všedních zkušeností kolonizovaných obyvatel nahlíží podoby mocenské asymetrie společenských vztahů a její psychosociální dopady v (post)koloniální situaci. S fanonovským důrazem Ort ve svém výzkumu situovaném na východní Slovensko nakonec dochází k závěrům, že místní Romové jsou socializováni do podřadného postavení, internalizují rasové struktury, s nimiž jsou konfrontováni, přičemž si ale v situaci konstantní nejednoznačnosti udržují prostor pro vlastní subverzivní jednání a formulování vlastních, svébytných, ideologií.

Protože Fanonovo dílo *Černá kůže, bílé masky* je svědectvím o životě „barevného člověka v bílém světě“, poskytuje vhodný nástroj analýzy i pro mnou pořázené rozhovory. Fanon ve svém díle prostřednictvím zkušeností vlastních, i svou klinickou praxí zprostředkovaných, představuje oblasti, kterými nerovný intersubjektivní vztah prostupuje a rozměry tohoto vztahu definuje. Tím paralelně zprostředkovává žité (a ostatně mnohdy všední) zkušenosti kolonizovaných obyvatel a popisuje společenskou praxi, která jim dala vzniknout. Když Fanon píše: „A pak nám bylo dáno čelit bílému pohledu“ (2011: 112), komentuje tím deziluzi, kterou prožíval ve společnosti, ve které byl – přestože vysokoškolsky vzdělaný – konfrontován, slovy Fanona, se svým „negerstvím“. Tuto společenskou praxi lze ve zkušenostech Věrky a Zdeňka rozpoznat též. Jakkoliv majoritní požadavky integrace splňují, je jim, jakožto Romům, připomínán jejich etnický původ, indikující zde apriorní odlišnost chápanou v termínech společenské nenormality a připsaných charakteristik „cikánství“.

Vyústění nerovného společenského postavení bělochů a černochů identifikuje Fanon v komplexu méněcennosti, do kterého byli kolonizováni černoši socializováni. Zatímco *Černá kůže, bílé masky* je současně psychoanalytickým rozborem konstrukce psychiky kolonizovaného člověka, já se zkušeností Věrky a Zdeňka tímto způsobem dotýkat nebudu. Skrze Fanonovo dílo ale níže rozpoznávám povahu nerovného vztahu, na jehož základě Neromové do interakcí se Zdeňkem a Věrkou vstupují, a/nebo jej samotným charakterem interakce re/produkují.

Po metodologické stránce výzkum, z něhož tento text vychází, sestával ze série hloubkových kolaborativně zpracovaných rozhovorů. Jak jsem již předeslal, s Věrkou jsme dobří přátelé a témata, o nichž tento text pojednává, jsme spolu již dříve mnohokrát diskutovali. Zdeňka jsem oproti tomu před začátkem výzkumu neznal, což se odrazilo jednak v potřebě hlubší diskuze Zdeňkových životních reálií a etap, které mi byly zcela neznámé, jednak jsem se snažil v rozhovorech vystupovat aktivněji, abych nebyl jen anonymním zapisovatelem Zdeňkova příběhu. Ve vedení rozhovorů se to projevovalo častým doptáváním se na okolnosti diskutovaných zkušeností, ale i mojí snahou ujasňovat si, zda Zdeňkova sdělení správně chápu.

Kromě různého charakteru mého vztahu tazatele k oběma participantům se brzy ukázaly jako odlišné i diskutované životní trajektorie narátorů, čemuž jsem strukturu i délku rozhovorů přizpůsobil. Zdeňkovi jsem před prvním rozhovorem představil koncept výzkumu, samotný rozhovor jsem pak zahájil prosbou o autobiografické vyprávění. Naše hovory se nesly volně, asociací a paralel konkrétních zkušeností jsme využívali k diskuzi dalších. Chronologické perspektivy biografického vyprávění jsme se přesto víceméně drželi až do popisovaného dospělého věku. V druhém rozhovoru jsme se pak v první části vrátili k hlubší tematizaci mnou vybraných zkušeností, v části druhé jsme navázali na Zdeňkovo vyprávění etapou současnosti, kdy jsme se více zaměřili na Zdeňkovo uvažování o sledovaných interakcích a jeho aktérství v nich. Za jazyk našich rozhovorů jsme zvolili romštinu, z tohoto důvodu též v hlavním textu citace z našich hovorů uvádím v romštině a svůj překlad do češtiny ponechávám v poznámce pod čarou.

S Věrkou jsme naopak při prvním rozhovoru biografické vyprávění vynechali, jelikož jsme předmět výzkumu i některá z dílčích témat (za všechny zde uvádím např. permanentní dohled ochranky během nákupu v obchodě) diskutovali již dříve. Protože jsme nechtěli hovořit o životních událostech a okolnostech, o kterých jsme dříve nemluvili ani jako přátelé, zaměřili jsme se již v prvním rozhovoru na zkušenosti samotné, chronologické struktury rozhovoru jsme se nicméně drželi.

Oba participanty jsem následně oslovil s prosbou o diskuzní setkání, svého druhu třetí rozhovor, jehož předmětem již nebylo sledování zkušeností narátorů, ale způsob zpracování výzkumu. Cílem tohoto setkání byla důslednost při nakládání s citlivými osobními prožitky, doptání se na doplňkové informace týkající se spíše faktické přesnosti (např. v jaké třídě participant prožil tu kterou zkušenost) a vyvarování se případných dezinterpretací zpracovávaných zkušeností. Tento rozměr výzkumu byl rovněž inspirován představeným teoretickým rámcem, který se současně snaží odrážet: jeho záměrem je snaha o partnerštější pojetí rolí. Tyto rozhovory proběhly také odděleně a s participanty jsem při nich řešil i otázku jejich anonymizace s ohledem na informace předkládané v citovaných částech hovorů. Úvodní představení Zdeňka a Věrky na začátcích následujících kapitol jsou dalším z výstupů tohoto setkání.

3. Zdeňkovo dětství a raná dospělost

Zdeněk vyrůstal v devadesátých letech v malém českém městě. Jeho primární socializační prostředí tvořila užší a rozšířená romská rodina. V tomto městě též chodil do školky, na dvě základní školy a na střední školu. Bakalářské studium Zdeněk absolvoval v Praze, kam se za tím účelem přestěhoval, v době našich rozhovorů studoval magisterský obor v zahraničí a pracoval jako výzkumný pracovník.

Protože Zdeňkův prostor primární socializace představovala romská rodina, setkal se s neromským okolím poprvé v rámci kolektivu školky.

„Akor, sar somas čhavoreske, ta me baruvasas ča maškar o Roma, man na has gadžikane kamarata. Lengere daja o dada na kamenas, hoj amenca te phirkeren avri. A hin kajso, kaj me na bešavas andro romano gav abo andro varesavo ghetto, me bešavas andro foros. A the avka, the te bešavas andre foros, phiravas andre školka, ta amen samas pre sera le gadžendar.“⁸

Zdeněk vyrůstal, svými slovy, stranou Neromů, a to i poté, co nastoupil na základní školu. Obdobné limity v navazování vztahů Zdeněk popisoval i pro venkovní prostředí s kluky, se kterými chodil hrát fotbal. Nad rámec hraní fotbalu se podle jeho slov více nepřátelili. Když jsme společně o příčinách vydělení z neromského světa diskutovali, kromě vůle rodičů jeho neromských vrstevníků uváděl i důvody další: odlišné zvyky (např. ne/dělení se o jídlo) a specifickou slovní zásobu, kterou neznal (např. slova jako „výborný“ nebo „super“). Zdeněk tak vyrůstal ve světě, kde:

„Sar som khere, avres, a sar som andre škola, ta hin aver svetos.“⁹

Když byla Zdeněková základní škola zavřena pro nedostatek žáků, přestoupil do šesté třídy na jinou. Toto období označil za náročné, jednak proto, že vstoupil do kolektivu, kde již byly společenské vztahy rozvinuty, jednak proto, že se po odchodu dvou romských spolužaček ocitl ve třídě jako jediný Rom. Na této škole se Zdeněk setkal s fyzickou šikanou, jejíž okolnosti zpětně zdůvodnil hledáním vlastního místa ve světě, které v tomto věku jeho spolužáci zažívali.

„Oda ola čhave keren, te bine andre kajso vekos. Džanes? Hin len problemi a te hin vareko aver, thulo, kularočno, na džanav savo, kalo – no ta oda hin lengero terčos.“¹⁰

Zdeněk se tehdy na zažívanou šikanu rozhodl reagovat deklarací vlastního romství a svým spolužákům jej zprostředkovat představováním vlastní kultury. Nástrojem se mu stal školní časopis vzniklý z iniciativy jedné učitelky a jednoho učitele. Byl požádán, aby přispíval rubrikou věnující se Romům.

„No a avlom upre, hoj man oda bavinlas, no a avlom upre, hoj mange kampelas te dosikhlol feder čechiko čhib. A avka me chudlom e motivacija,¹¹ bo arakhlom peskero svetos andre.“¹²

8 Rozhovor se Zdeněkem, online, 11. 11. 2021, překlad autor: „Já jsem jako dítě vyrůstal jen mezi Romy, neromské kamarády jsem neměl. Jejich rodiče nechtěli, aby s námi chodili ven. A to není tak, že bych vyrůstal v romské osadě nebo v nějakém ghettu, já jsem bydlel ve městě. A přestože jsem bydlel ve městě, chodil jsem do školky, tak jsme byli od Neromů oddělení.“

9 Rozhovor se Zdeněkem, online, 11. 11. 2021, překlad autor: „Když jsem doma, jinak, a když jsem ve škole, tak je to jiný svět.“

10 Rozhovor se Zdeněkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „Tohle ty děti dělají, když jsou v takovém věku. Víš? Mají problémy a jak je někdo jiný, tlustý, brýlatý, nevím jaký, černý – tak je jejich terčem.“

11 Zdeněk hovoří o motivaci ke studiu na střední škole.

12 Rozhovor se Zdeněkem, online, 11. 11. 2021, překlad autor: „No a zjistil jsem, že mě to baví, no a došlo mi, že se potřebuji zlepšit v češtině. A tak jsem našel motivaci, protože jsem v tomhle objevil vlastní svět.“

Že se stal Zdeněk terčem šikany proto, že je Rom (nebo jeho slovy „černý“), jakkoli to zmínil na posledním místě, osvětluje i následující prožitek, ve kterém jeho spolužáci s esencionalizovanou kategorií „cikánství“ (třebaže implicitně) operují:

„Has amen e chemija a e učitelka phenel, že máme referáty a či hin amenge, kaj šaj peske te viřiskinas avri. A me phendom, hoj hi, hoj amen hin khere e řiskarna. Oda has akor, so cindam perřiraz o počitačis, oda has andro berř dva tisíce čtyři, pět. Ta na sakones has počitačis. A me akor phendom, hoj amen has počitačis a o racle chudle te tleskinel. Džanes, kajse situaci has. [...] Me prořte pre lende dikhavas a džanavas, kaj našti lenge oda visvijetlinel, aňi te phenel avri, bo jon oda na achalona. Bo len na has ola zkušenost. Jon na dikhle nič lačo le Romendar, džanes? A adadřives bi oleske phenavas, kaj ole čhaven ča has ajsi vihoda, kaj hine Čechi andre peskero than. Džanes? Kaj oda hin mejnstrimos, hoj len hin oda peskero narativos, andre savo zaperen a so jon keren.“¹³

Když jsme o této zkušenosti dále diskutovali, Zdeněk ji zpětně nahlížel jako střet normality, ve které jeho spolužáci mohli takto jednat s ohledem na moc, kterou, jakožto „Češi“ (zde tedy Neromové) disponovali.

„Me džanavas, kaj mange has šukar romano dživipen khere, ale tiž džanavas, kaj kole racle hine diline, bo na džanenas oda. [...] Man na has sar lenge te prethovel, [...] bo džanes so, me našti keravas komparacija, sar mařkar o Čechi, sar mařkar o Roma, te man na has čehika kamarata, ta na džanavas.“¹⁴

Zdeněk tak byl při tomto prožitku konfrontován s tím, že nedisponuje neromskou normalitou svých spolužáků. Přestože Zdeňkova rodina tiskárnu vlastnila, bylo mu připomenuto „jeho“ „cikánství“, které bylo v jednání jeho spolužáků vymezeno méněcennými vlastnostmi, včetně chudoby. Nehledě na faktickou povahu věci byl narativ neromských spolužáků konstruován na principu, kde „hřích je negerský, jako je ctnost bílá“, jak tuto převahu rasistického narativu vyjádřil Fanon (2011: 131). V kontextu této životní etapy mi pak Zdeněk vyprávěl od ostatních zcela odlišný prožitek, a to v podobě setkání se „svým“:

13 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „Měli jsme chemii a učitelka říká, že máme referáty a jestli máme kde si je vytisknout. A já jsem řekl, že jo, že doma máme tiskárnu. To bylo tehdy, co jsme si poprvé koupili počítač, to bylo v roce dva tisíce čtyři-pět, to neměl každý počítač. A já jsem tehdy řekl, že máme počítač a spolužáci začali tleskat. Víš, takovéhle situace to byly... Já jsem prostě na ně koukal a věděl jsem, že jim to nemůžu vysvětlit, protože by to nepochopili. Protože takovou zkušenost neměli. Oni od Romů nečekali nic dobrého, víš? A dneska bych řekl, že ti kluci měli jen takovou výhodu, že to byli Češi a žili ve své zemi. Víš? Že je to mainstream, že mají svůj narativ, do kterého zapadají a který utváří.“

14 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „Já jsem věděl, že mám doma hezký romský život, ale současně jsem taky věděl, že jsou ti kluci hloupí, protože to neví. [...] A neměl jsem, jak jim to předat, [...] protože víš co, já jsem nemohl srovnat, jak je to mezi Čechy a jak mezi Romy, když jsem neměl české kamarády, tak jsem to nevěděl.“

„Nekimportantneder has, sar genavas e knížka Šaj pes dovakeras. Oda has ajso peršo tekstos, so irinda e Hübschmannovo. A oda sar genavas, has mange dešustar berš, has odoj but lava, so na prindžaravas, ale šunavas oda jilo. Oda jilo, hoj achalilom le manušenge, achalilom le Romenge. Oda has vareso, so nikaj našti arakhlom andro novini, andro časopisos, nikaj, bo akor has romane novini abo časopisi, ale na džanahas olestar, na has internetos, na has oda kaj te cinel. A oda has igen baro vaš mange.“¹⁵

Na střední škole pak Zdeněk strávil čtyři roky. Během našeho hovoru uvedl, že si v novém třídním kolektivu postupně našel kamarády a třídní atmosféra posledních let byla bezproblémová. Presto ale vyprávěl následující prožitek, ve kterém byl pro své romství konfrontován s představami svých spolužáků o Romech.

„Pre maškarutni škola has amen igen lači profesorka, somnakuňi, me la rado dikhav, ale joj peske aňi na uvedominda, hoj oda kerda vaš oda, kaj som Rom. Has amen pre literatura ajso, hoj majinahas te pisinel e klauzurno buti he te odprezentinel la. Sako peske šaj kidlas avri varesavi tema a mange diňa e tema, sar o Čunkus akor tradla het le Romen pal e Vseřina. A me majindom akor pal kada te del duma, he pal e nevi integračno koncepcija perdal e vlada. A oda has igen pharo, bo somas pre maškarutni škola, no a palis, tu keres prezentacija, oda has mišto. Ale sas pharo te kerel e diskusija. E diskusija imar na has pal e koncepcija, ale pal oda, sar jon dikhen le Romen. A me na džanavas so, sar te odphenel, nič. Me normalne sar oja učitelka dikhavas rado, ta andro kada momentos la našti dikhavas pro jakha. Bo man thodaš pro kajso than. Akana mange doavla, džanes, bo čačes mange pametinav, kaj me terduvavas paš e katedra a sako pre mande vakerenas kajse phučeribena, he e učitelka lenca, normalne me man ocitnindom korkoro. Te odphenav so lenge.“¹⁶

Zdeněk byl situován do role reprezentanta Romů, a proto čelil představám svých spolužáků o Romech, přičemž na jeho roli reprezentanta Romů přistoupila

15 Rozhovor se Zdeňkem, online, 11. 11. 2021, překlad autor: „Nejdůležitější bylo, když jsem četl knížku *Šaj pes dovakeras*. To byl takový první text, co napsala Hübschmannová. A to jak jsem četl, bylo mi čtrnáct, byla tam spousta slov, která jsem neznal, ale sdílel jsem tu emoci. V srdci jsem porozuměl lidem, porozuměl jsem Romům. To bylo něco, co jsem nemohl najít nikde v novinách, v časopise, nikde, protože tehdy sice byly romské noviny nebo časopisy, ale nevěděli jsme o nich. Nebyl internet, nebylo to kde koupit. Tohle bylo pro mě hodně důležité.“

16 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „Na střední škole jsme měli moc dobrou profesorku, zlatou, mám ji rád, ale ona si asi ani neuvědomila, že tohle udělala, protože jsem Rom. Měli jsme literaturu a bylo potřeba napsat klauzurní práci a odprezentovat ji. Každý si mohl vybrat nějaké téma a mně dala téma, jak Čunek tehdy vyhnal Romy ze Vsetína. A já jsem o tom měl tehdy mluvit, i o nové integrační koncepci vlády. A to bylo fakt těžké, protože jsem byl na střední škole, no a potom, děláš prezentaci, to bylo v pohodě. Ale náročné bylo vést diskuzi. Diskuze už totiž nebyla o koncepci, ale o tom, jak ostatní ve třídě Romy vidí. A já jsem nevěděl, co odpovědět, nic. Já jsem normálně, jak jsem tu učitelku měl rád, tak v tomhle momentu jsem ji nemohl ani vidět. Protože mě dostala do takové situace. A teď mi došlo, víš, protože já si opravdu pamatuju, jak jsem stál u katedry a všichni na mě chrlili různé otázky a učitelka s nima, normálně jsem se ocitl sám. A co jsem jim měl odpovídat.“

i učitelka, s níž měl jinak, dle svých slov, velmi dobré vztahy. Zdeněk v této situaci pro svou třídu nebyl Zdeňkem, ani spolužákem nebo studentem, ale Romem. Toto absolutní zastoupení vlastní individuality pociťoval Fanon, když si uvědomil, jak na něj jeho „bílé“ okolí nahlíží: „Byl jsem zároveň zodpovědný za své tělo, za svou rasu i za své předky“ (Fanon 2011: 113). Obdobně Zdeňkovi byla, jakožto Romovi, přisouzena představa jeho okolí o Romech, za jejíž kvality mu byla kladena zodpovědnost, byl jejím zástupcem, reprezentoval ji.

4. Věřčino dětství, raná dospělost a cesta k romství

Věrka od svých čtyř a půl let vyrůstala v rodině neromských pěstounů na Vysočině, spolu s (nebiologickým) bratrem, Romem, který byl také v pěstounské péči. Tam odchodila první stupeň základní školy, na druhý nastoupila v Praze, kam se rodina přestěhovala a kde též Věrka absolvovala gymnázium. Poté se svou pěstounskou rodinou ukončila veškerý vztah a nastoupila na vysokou školu. V období pořizování a zpracování rozhovorů studium dokončila a pracovala jako sociální pracovnice.

Věrka se během svého dětství a rané dospělosti za Romku nepovažovala. Z našich hovorů bylo nicméně patrné, že ji jako Romku již od dětství vnímalo její okolí, což v různé míře formovalo podobu jejich vzájemných interakcí. Zatímco se Zdeňkem jsme v těchto etapách diskutovali spíše podobu konkrétních zkušeností a jeho vlastní interpretace, s Věrkou jsme brzy podobu a důsledky nesouladu mezi vlastním pojetím a společenským tlakem nutícím Věrce své představy o tom, kým „je“, postavili do středu našich rozhovorů. S ohledem na to obracím v této kapitole pozornost zejména k Věřčiným zkušenostem s projevy neromské dominance, následně tematizují Věřčinu cestu k sebeidentifikaci jako Romky.

Přestože měla Věrka zkušenosti s pouličním rasismem ve formě verbálních útoků, z období dětství se jako analyticky nosnější ukázaly její prožitky ze školního prostředí.

„V páté třídě se to rozdělovalo na studijní a nestudijní třídu a já si pamatuju, že mi třídní učitelka řekla, že není úplně vhodné, abych šla do té studijní třídy.“

T.R.: „A vysvětlovala ti to nějak?“

„No, že to je pro jiné děti.“

T.R.: „Jakože jenom takhle obecně...“

„No. A přitom tam byly děti, které měly i horší známky než já. Vůbec to nebylo ohledně známek.“¹⁷

Je nasnadě, že těmi „jinými dětmi“ myslela Věřčina třídní učitelka děti neromské, a to navzdory tomu, že Věrka měla lepší známky než část jejích spolužáků, která

17 Rozhovor s Věrkou, Praha, 17. 1. 2022.

do studijní třídy nastoupit měla. Na druhý stupeň nakonec Věrka nastoupila v Praze. Ve třídě si, dle svých slov, brzy našla kamarády a vztahy se svými spolužačkami označila za dobré. Přesto se ale proti ní v průběhu studia kolektiv, optikou tehdejší přítomnosti bezdůvodně, obrátil:

„Na základce, nějaká osmá devátá třída, se v té třídě něco stalo, já vlastně nevím moc co. Na těláku se do mě holky pustily a řvaly na mě ‚ty černá svině‘. A vlastně to nikdo moc neřešil, bylo to jako: ‚Vyřeš si to sám‘. A učitelé to slyšeli a stejně s tím nic nedělali. Ta šikana trvala třeba půl roku. Se mnou se fakt nikdo nebavil a bylo to dost rasistické. [...] Bylo to vlastně strašně zvláštní, protože my jsme spolu měly fakt dobré vztahy. My jsme se znaly od nějaké páté třídy a bavily jsme se a tohle se stalo až v té osmé deváté třídě, takže to bylo totálně absurdní, vůbec jsem nechápala, co se děje.“¹⁸

Zpětně Věrka usuzovala, že k proměně vztahů ve třídě došlo v kontextu dospívání, kdy se její spolužačky samy hledaly a prostředkem k tomu se jim stalo napadání Věrky, jakožto a priori odlišné.

Přestože výše uvedené zkušenosti prožité v mladším věku byly pro Věrku zraňující, vnímala je, jak vícekrát uvedla, jakoby odosobněně. Až s postupem času, v rané dospělosti, tento vnitřní konflikt začal postupovat Věrčinu každodennost a radikálním způsobem ovlivňovat podobu vlastního sebepojetí.

„Bylo to jenom strašně negativní. To, co mi bylo přisouzeno, ale já to vlastně nikdy nebyla. Zároveň to byla velká neznalost, já jsem prostě byla ve strašně ‚bílé‘ světě jako jediný člověk [Rom] kromě bráchy a vlastně jsem fakt nikoho neznala a kolem mě to bylo, že lidé se bavili o cigánech. [...] Ale zároveň, já si pamatuju média, která, pokud vysílala něco o Romech, tak to bylo vždycky strašně neetické. Ta facebooková videa, já si nepamatuju snad jediné opravdu příjemné, fajn, něco říkající video.“¹⁹

Zatímco Věrka se sama za Romku nepovažovala, během našeho hovoru zmínila, že si byla vědoma toho, že je jako Romka vnímána svým okolím a vysvětlovala si tím zažívaný rasismus. Ve snaze na tuto situaci reagovat proto se svým okolím o situacích, které zažívala, zkoušela hovořit.

„Vzhledem k tomu, že jsem byla v tak moc jako ‚bílé‘ společnosti, tak to pak nebylo s kým sdílet. Myslím, že to pro mě bylo strašně náročné. A když jsem to sdílela s někým ‚bílým‘, tak mi bylo řečeno, že to tak není, nebo že jsem přecitlivělá, že to asi nebylo na mě mířené, že on tu zkušenost nemá, tak proč já bych ji měla mít.“²⁰

18 Tamtéž.

19 Tamtéž.

20 Rozhovor s Věrkou, Praha, 16. 5. 2022.

Když Věrce lidé z jejího neromského okolí tyto prožité zkušenosti upřeli, činili tak z pozice neromské, majoritní, dominantní. Situovali se v tomto momentu do role rozhodčího, který společnosti rozumí, a to proto, že je její součástí, totiž na rozdíl od Věrky, která je „jiná“ a její zkušenosti s Neromy je proto třeba podrobit korekci „autentického“ pohledu zevnitř. Spolu s tím však byla Věrce upřena i morální rehabilitace za prožitou nespravedlnost.

Podobu, v jaké se sílí vnitřní konflikt projevoval, Věrka v našem rozhovoru tematizovala v kontextu společenských vztahů, když začala chodit na zájmový kroužek.

„Já si pamatuju, že jsem tam potkávala nové lidi a že jsem fakt brala ohledy na to, aby jim nebylo nepříjemně, že se baví s cigánem, nebo s Romem. A fakt jsem řešila, jestli můžu tam nebo tam, jestli to nebude někomu nepříjemné, všech kamarádů jsem se ptala, jestli nevadí, že tam půjdu, když jsem tmavá, jestli se nebudou cítit nepohodlně nebo nekomfortně. A teď, když se poslouchám, tak si zpětně říkám, jak absurdní to bylo, ale pro mě to bylo *for real*. Mně šlo o to, aby se oni necítili nepříjemně.“²¹

Během rané dospělosti Věrka na vštěpované negativní představy o romství přistoupila. To se na jedné straně projevovalo negativní představou o sobě samé (jak je tomu ve výše uvedeném úryvku), na straně druhé i reprodukováním rasistického jednání ve vztahu k druhým.

„Pro mě to slovo cigán nebo nějaké romství bylo strašně hanlivé a vlastně já jsem se nikdy nepovažovala za cigána nebo Roma. A v jednu chvíli to bylo ve mně natolik, že když jsem potkala nějaké snědší lidi na ulici, přešla jsem na druhý chodník, protože mi to bylo strašně nepříjemné.“²²

Za hlavní pramen obtíží s vlastním sebepojetím v dospívání Věrka nakonec označila pěstounskou rodinu, v níž vyrůstala.

„Manžel od [uvádí jméno pěstounky], on nám [s bratrem] hrozně často drhnul ruce tím [odmašťovacím prostředkem], ať je máme bílé. ‚Koukej, takhle to jde vybělit.‘ A pak nám třeba pouštěl různá videa, asi z nějakých cigánských osad na Slovensku, kde někdo kadil za plotem, a on to pouštěl a přišlo mu to děsně vtipné.“²³

Věrky pěstoun ve Věrce systematicky vytvářel pocit méněcennosti na tělesné rovině, současně ji ukazováním Romy dehonestujících videí ponižoval. Je na snadě,

21 Rozhovor s Věrkou, Praha, 17. 1. 2022.

22 Tamtéž.

23 Tamtéž.

že jí tato videa ukazoval proto, že Věrku za Romku sám považoval a z autority dospělého, pěstouna jí vnucoval vlastní představu o tom, kým „je“, nebo by alespoň být mohla. Věrka též poukázala i na jednání pěstounky, která popírala váhu Věrčiných vlastních prožitků, podobně, jako se s tím Věrka setkala u svého neromského okolí, když s ním sdílela své zkušenosti s Neromy. Jak zároveň z níže uvedené promluvy vyplývá, Věrka rozpoznává prostředí rodiny jako zdroj osobní integrity, pokud je jím člověk přijat.

„Já si myslím, že primární je to, jak člověka vnímá rodina. Podle mě, kdyby v té rodině nám ti pěstouni zvládli dát sebejistotu nebo nějakou jistotu toho, že je naprosto v pořádku být kdokoliv, Rom, cigán, tak vyrůstáme s bráchou, nebo mluvím sama za sebe, jako úplně jiní lidé a nejsme tak zranění tím vnějším světem. Protože to bylo i o tom, že já jsem potom sdílela nějaké věci a ta [uvádí jméno pěstounky] říkala: ‚Hele, ty jsi jenom přecitlivělá a moc si to bereš.‘ A myslím, že tohle pro mě bylo strašně zraňující, místo toho, aby ty situace vzala a řekla: ‚O. k., tohle bylo nespravedlivé, tohle opravdu nebylo fér. Nebo nějakí lidé jsou takoví a mají takovéhle názory.‘“²⁴

S pěstouny nakonec Věrka přerušila kontakt v době, kdy nastoupila na vysokou školu. K romství se v době výzkumu vztahovala jako k procesu, při kterém jí byla hlavní oporou kamarádka, Romka, u níž našla mj. porozumění při hovorech o zažívání zkušeností, které dosud se svým okolím sdílet nemohla.

„Když se potom s ní bavím o různých věcech, tak ona říká: ‚Jo, to máme všichni jako zkušenost, tak nějak to je, prostě, ty jsi Rom a oni jsou gadže, nic s tím neuděláš, takhle je to nastavené.‘ A v něčem je to ukotvující v tom, že si to nevymýšlím, že to mají další lidé jako zkušenost a že tomu rozumí a zároveň mě strašně štve, že to je takové smíření v tom, že to je tak nastavené.“²⁵

Současně v rodině této kamarádky našla i rodinné zázemí a přijetí, jakého se jí v pěstounské rodině nedostalo, a tuto rodinu (při třetím rozhovoru) označila za ukotvující prvek svého současného života.

5. Fanon a jednání Neromů ve sledovaných zkušenostech

V předchozích dvou kapitolách jsem představil některé ze zkušeností Zdeňka a Věrky z dětství a rané dospělosti, a to spolu s jejich pocity, reakcemi a interpretacemi, pokud jsme o nich spolu hovořili. Protože při našich hovorech Zdeněk s Věrkou nejednou interpretovali jednání Neromů v kontextu toho, co lze souhrnně pojmenovat jako

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Rozhovor s Věrkou, Praha, 16. 5. 2022.

historicky utvářené mocenské struktury společnosti, v této kapitole se pokusím pojmenovat společenské aspekty, které Věrčiny a Zdeňkovy zkušenosti spoluutvářely, a to s využitím předeslané Fanonovy analýzy postkoloniální situace.

Již ze samotného vymezení zájmu tohoto textu vyplývá, že se zabývá charakterem zkušeností založených na společenských skupinových kategoriích: my – oni, Neromové – Romové. Ve společenské praxi se přináležitost k jedné či druhé skupině zdá být (přinejmenším částečně) realizovaná skrze rasové kategorie, pro které jsou Věrka se Zdeňkem identifikova(tel)ní jako Romové – a Fanon jako černoch – na základě fyzických rysů.²⁶ Tento předpoklad koneckonců výrazně rezonuje s Věrčinými zkušenostmi z dětství, kdy byla za Romku Neromy považována výhradně na základě svého vzhledu (přestože se sama za Romku nepovažovala) a explicitně jej Věrka vyjádřila i během našeho rozhovoru, když obecně mluvila o prvních kontaktech s Neromy:

„Se mnou tam jdou nějaké *skills*, ale vždycky před tím jde ještě tohle, jak vizuálně vypadám.“²⁷

Pro Fanona zároveň vzhled nepředstavuje pouze neutrální nástroj identifikace. Když Sartre hovoří o antisemitismu, Fanon v reakci připomíná, že „Žid však nemusí být ve svém židovství rozpoznán. Není kompletně tím, čím je“ (2011: 115), totiž na rozdíl od černocha, který je na základě fyzických rysů jako černoch rozpoznán, je ale současně svým „negerstvím“ reprezentován, zastoupen, je jeho zhmotněním. Obdobně rozumím i Věrčině poslední uvedené promluvě. To, jak Věrka vypadá, s sebou ve společenské praxi jednoduše současně nese i předpoklad specifických kvalit.

Tyto rozměry na pozadí všech sledovaných interakcí Neromů se Zdeňkem a Věrkou rozpoznávám. Když například Věrce třídní učitelka sdělila, že by neměla nastoupit do studijní třídy, byla pro ni Věrka v tuto chvíli v první řadě Romkou (nikoli studentkou s příslušnými studijními výsledky), což se v jejich představách se zařazením do studijní třídy vylučovalo (ať už vědomě, na základě rasistického přesvědčení o nerovnosti mezi lidmi, nebo nevědomě, nekritickým přijetím rasového diskurzu). Věrka tak byla pro svou třídní učitelku zastoupena její představou o Romech a s touto představou byla též konfrontována, nadto z dominantní pozice pedagožky. Obdobně jednali i Neromové (spolužáci a učitelka), kteří tlačili Zdeňka, jakožto Roma, do pozice obhájce situace Romů na jiných místech České republiky, a stejně tak jednali Neromové i v dalších interakcích, v nichž byla Zdeňkovi nebo Věrce na základě úsudku o jejich romství přisouzena nějaká vlastnost.

26 Jakkoliv je bezesporu koncept „barvy pleti“ problematický, v diskutovaných zkušenostech Zdeňka a Věrky představovala jejich vizuální podoba kritérium, na základě kterého byli jakožto Romové rozpoznáváni (srov. též Ort 2022: 54).

27 Rozhovor s Věrkou, Praha, 16. 5. 2022.

Fanon přitom zdůrazňuje, že úskalí rasového diskurzu netkví v kvalitě přisuzovaných atributů: „Ten, kdo miluje negry je podle nás stejný blázen jako ten, kdo je nenávidí,“ píše a následně tuto tezi osvětluje, „černoch není v konečném důsledku o nic víc hoden lásky než Čech [sic!], a doopravdy jde o to dát v něm volnost člověku.“ (Fanon 2011: 47). Tuto moc Neromů objektifikovat Druhé tím, že jim přisoudí kolektivní atributy, a normalizovat tyto představy ve společenské praxi, popsal Zdeněk během našich rozhovorů na příkladu označení „cikán“ a „Rom“:

„No a mekgoreder hin, kaj jon peske mišlinen, kaj imar džanen pal o Roma savoro. A uplne, nekfeder‘ hine kajse veci, sar te: ‚Ale pro mě to jsou vždycky Cikáni. Jo, dobře, ať si třeba říkaj Romové, ale pro mě to jsou Cikáni.‘ Džanes? Oda, sar tu sal parno, ta hin tut koja zor. Tu des, tu phenes, ko hin ko, džanes?“²⁸

Za proměnnou hodnotu, která konkrétní podoby skupinových vztahů formuje, Fanon označuje dějiny. Vztah minulosti a přítomnosti, resp. reprodukci minulosti v přítomnosti tvořený status quo, toto aktérství minulosti Fanon sleduje, když píše, že „problém, jež zde řešíme, je součástí časovosti. Odcizení se zbaví ti negři a běloši, kteří se nenechají zavřít do zhmotněné věže Minulosti“ (2011: 187). Vzhledem k faktické mocenské nerovnosti romsko-neromských vztahů v historii je totiž status quo, který z historické podoby vztahu čerpá, mnohem snazší (třeba i nevědomě) reprodukovat, než jeho legitimitu zpochybňovat a odmítat ji. Do Fanonovy „zhmotněné věže Minulosti“ byli např. zavíráni Zdeňkovi vrstevníci v dětství, když jim rodiče zakazovali se Zdeňkem trávit čas (příčemž do ní uvrhli i Zdeňka samotného), z věže Minulosti též oslovila třídní učitelka Věrku, aby jí sdělila, že by neměla nastoupit do studijní třídy, a v téže věži Minulosti se ocitl Zdeněk se svou třídou v momentě, kdy jeho rodině spolužáci ironicky tleskali za vlastnictví tiskárny.

Čtení zkušeností Věrky a Zdeňka touto fanonovskou optikou objasňuje jednak dominantní společenskou pozici, z níž Neromové (na základě svého neromství) jednali a která jim současně takto jednat umožnila, jednak samotnou podobu narativů, které svým jednáním aktivně tvořili, příp. pasivně legitimizovali. K této tezi dochází Lánský, když označuje nerovný vztah mezi skupinovými identitami za současně toutéž asymetrií umožněný, realizovaný a zároveň i umocňovaný. Vyústění nachází v začarovaném kruhu reprodukce moci mocnějšího (srov. Lánský 2014: 46).

28 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „No a nejhorší je, že oni si myslí, že už o Romech vědí všechno. A úplně ‚nejlepší‘ jsou ty věci, jako: ‚Ale pro mě to jsou vždycky Cikáni. Jo, dobře, ať si třeba říkaj Romové, ale pro mě to jsou Cikáni.‘ Víš? To, jak jsi ‚bílý‘, tak máš tu moc. Ty určuješ, ty říkáš, kdo je kdo, chápeš?“

6. Kompetence rozpoznávat zažívaný rasismus a reagovat na něj

Když jsme s narátory obrátili pozornost k soudobé všednosti, otevřely se tím nové možnosti diskuze o jejich aktérství. Zdeněk i Věrka při vyprávění o svých soudobých zkušenostech hovořili o svých strategiích jednání, popisovali, jak na ten který typ zažívaného rasismu reagují. Nabízí se zde vysvětlení, že si tuto schopnost osvojili na základě všední konfrontace se společností, pro níž je normální si vedle vlastního sebeobrazu kolektivně osobovat i objektivitu představy o Druhých a s touto představou je též konfrontovat. S ohledem na to tato kapitola pojednává o zkušenostech s rasismem jakoby normálním, snad i ze strany neromských aktérů nevědomým. Problematiku těchto jemných nuancí rasismu, který tkví v nevyjádřené představě o nerovnosti dvou lidí, sledoval též Fanon:

„Když se negr občas podívá na bělocha zarputile, běloch mu řekne: ‚Bratře, mezi námi není rozdílu.‘ Negr přitom ví, že rozdíl existuje. Sám si ho přeje. Chtěl by, aby mu běloch řekl zčistajasna: ‚Špinavej negře.‘ Měl by tak onu jedinečnou příležitost ‚jím ukázat‘.“ (Fanon 2011: 183)

Je to právě tato podoba skrytého a obtížně doložitelného rasismu, jež vede k hněvu a potřebě vymezení, které oba nárátoři v kontextu těchto zkušeností zmiňovali (srov. též Ort 2022). Vzhledem ke specifikům své životní trajektorie pak Věrka popisovala, že je pro ni pocit práva na rovné zacházení nový a s ohledem na to si kompetenci reagovat na zažívaný rasismus osvojuje postupně.

„Myslím, že jsem si začala uvědomovat, že některé věci nejsou o. k., nebo že je v pohodě nějak se cítit nebo o nich mluvit a není to jenom vymyšlené z mojí hlavy, ale že se to fakt reálně děje v té společnosti a že to není v mojí představivosti, nebo nedůvěrou ke světu. [...] Ale jde to strašně pomaloučku, protože mi přijde pořád hodně křehké si říct, že mám na to právo, tohle je správně.“²⁹

Když jsem se na okolnosti tohoto postupného osvojování doptával při třetím rozhovoru, Věrka potvrdila můj návrh, že křehkost tohoto procesu tkví v jejím dětství a rané dospělosti, kdy jí byla neromským okolím systematicky upírána opravdovost vlastních prožitků. Přesto se mnou sdílela jednu ze svých prvních zkušeností, kdy se za sebe postavila, a to při návštěvě nové zubní lékařky.

„A ta zubařka, když mě viděla, tak to jsem cítila, že to není příjemné. Ona přišla, přimhouřila oči, podala mi ruce, byla celou dobu taková, fakt to bylo celou dobu strašně nepříjemné. No a měla i takovou prűpovědku: ‚No vy asi ani nepracujete,‘ a fakt mě to nasralo, jakože co ty víš, nebo co si jako můžeš

²⁹ Rozhovor s Věrkou, Praha, 16. 5. 2022.

dovolit něco takového říct? Je mi jedno, jak je to myšleno, ale fakt to bylo nepříjemné.“³⁰

Když jsme spolu o této zkušenosti hovořili, Věrka si sama nebyla jistá, jestli se jednalo o otevřený, resp. napadnutelný projev rasismu. Obávala se, že by v dokazování rasistické povahy zubařčina jednání neuspěla, že by jí někdo vysvětlil, že „měla špatnej den“. Na zubní lékařku však přesto podala stížnost.

Se Zdeňkem jsem oproti tomu hovořil o zkušenosti, kterou sám za rasistickou nepovažoval. Když začal během magisterského studia pracovat jako výzkumný pracovník, jednu z okolností vzniku pracovního poměru podmiňovala zdravotní prohlídka ve věci pracovní způsobilosti.

„Avlòm ko dochtoris a e sestra phenel: Jaké máte pracovní zařazení? Čěpo man naddikhelas, mišlinlas, hoj lake na achaluvaav a mange chudlla angle te thovel: Ostraha, úklidy, pokladna, a me lake phendom: Ne, ne, historik. Has čit, he e dochtorka, he e sestra, ale oda na has vareso rasisticko. Ale oda igen ajso zvláštno te predel. Kaj jon imar na džanenas sar durededer. Či te phučel, či pre man te dikhel abo sar te del duma. Achaluvaavas, hoj kada vaš lenge pharo. A aňi me na vakeraavas, oda has ajso čit, kaj imar ča užaraavas, sar mange pisinen avri oda lil, poťindom a gejlom het.“³¹

Když jsme spolu tuto zkušenost hlouběji tematizovali, ačkoliv Zdeněk uvedl, že se na něj sestra dívala povýšeně a situaci rozpoznával jako zvláštní, za rasistickou ji neoznačil.

„Me mišlinav, hoj ada nane rasismos. Mišlinav, hoj ada hin ajso dusledkos olestar, bo jon našti peske predstavinen le Romen pre aver thana.“³²

Zdeněk jednání zdravotní sestry chápal jako důsledek společenské deformace obrazu Romů, a proto sestru označil za oběť této iluze. Její jednání proto za rasistické nepovažoval, přestože reprodukovala obraz historické asymetrie vztahu jeho zpřítomněním, čímž status quo tohoto vztahu aktivně upevňovala.

S oběma narátory jsem též hovořil o jejich zkušenostech s ochrankami obchodů. Ovlivněn hovory s Věrkou jsem Zdeňka postavil před „hypotetickou“ situaci, ve které je při nákupu ochrankou obchodu důsledně sledován. Když jsem se

30 Rozhovor s Věrkou, Praha, 17. 1. 2022.

31 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „Přišel jsem k doktorovi a sestra říká: Jaké máte pracovní zařazení? Trochu se na mě koukala povýšeně a myslela si, že jsem jí nerozuměl, a začala mi napovídat: Ostraha, úklidy, pokladna“ a já jsem jí řekl: Ne, ne, historik.“ Ztichla, i dochtorka, i sestra, ale to nebylo něco rasistického. Ale ono je to dost těžké předat. Ony už nevěděly, jak dál reagovat. Jestli se zeptat, jestli na mě koukat, nebo co říct. Chápal jsem, že je to pro ně těžké. A ani já jsem nemluvil, bylo tam takové ticho, a už jsem jenom čekal, až mi vypíšu ten papír, zaplatil jsem a odešel.“

32 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „Já myslím, že to není rasismus. Myslím, že to je takový důsledek toho, že si neumějí představit Romy na jiném místě.“

jej ptal, jestli by její jednání označil za rasistické, začal mi vyprávět, jak se v těchto situacích chová. Že se tyto situace skutečně dějí ani nevnímal za potřebné sdělit, za rasistické by je pak označil proto, že takto ochranka jedná čistě na základě toho, že je pro ně dotýčný člověk rozpoznatelný Rom.

„Angleder, me na džanavas so mange te phenel, has pharo, na džanavas, so leha te kerel. Akana imar džanaṽ.“

T.R.: „The so keres andre kole situaci?“

„Phuterav o žebi, o taški, o topanki čhivav tele, sikhavav leske o topanki. Jov pes zaladžal a paľis džal.“³³

Současně ale popisoval veliký pocit hněvu, který tyto momenty provází, neboť jeho reakce není s to nabourat společenský rozměr rasistické figury „kradoucího cikána“.

„Andre kole situaci som igen cholamen, bo o manuša andre sklěpa dikhen pre ma th'avka nalaches. Bo hoj me les andom pre ladž, ola manuša, jon kamen, oda hin čačes te šunel, kaj jon kamenas, hoj leske pes oda te potvrđinel, kaj me vareso čordom.“³⁴

Věrka v těchto situacích, na straně druhé, dle svých slov, volí odlišnou strategii a jedná transparentně. Situace je jí sice nepříjemná, ale neví, jak na ni jinak reagovat. V těchto situacích pociťuje Věrka (podobně jako Zdeněk) hněv ze zakoušené křivdy:

„Je to fakt každodenní a je to strašně nepříjemné. Mě to nutí být neustále transparentní, například si nedávám ruce do kapes, když jsem v obchodě. A já vlastně nevím, jak se v tu chvíli obhájit. Ještě jsem nenašla nějaký balanc, jak to vyřešit. Myslím, že do mě vstoupí nahromaděná agrese a mám chuť ho poslat do hajzlu a jít do obrany nebo do nějaké konfrontace, která racionálně nevede nikam, takže to buď ignoruju, nebo přistoupím na tu debilní hru.“³⁵

Shodně pak oba narátoři uvedli, že se s takovýmito jemnými, obtížně doložitelnými, projevy rasismu setkávají neustále a pocit vlastního ohrožení představuje přítomný rozměr jejich života. Když jsme s Věrkou hlouběji tematizovali její život v soudobé každodennosti, upozorňovala, že se s rasismem, přinejmenším s rasismem otevřeným, již tolik nesetkává. Vysvětlení nacházela v prostředí Prahy, kde se domnívá, že je Neromy zaměňována s cizinkou („většinou na mě začnou mluvit anglicky“³⁶), zároveň

33 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „Dříve jsem nevěděl, co si říct, bylo to těžké, nevěděl jsem, co s ním dělat. Teď už vím.“ – „A co v těchto situacích děláš?“ – „Obrátím naruby kapsy, otevřu tašky, sundám si boty, ukazuju mu je. On se zastydí a pak jde.“

34 Rozhovor se Zdeňkem, online, 23. 3. 2022, překlad autor: „V těchto situacích jsem hrozně naštvaný, protože lidi v obchodě se na mě stejně koukají špatně. Protože i když jsem ho zostudil, ti lidé, oni chtějí – a to je vážně cítit –, že si přáli, aby se mu potvrdilo, že jsem něco ukradl.“

35 Rozhovor s Věrkou, Praha, 17. 1. 2022.

36 Tamtéž.

i v tom, že má, na rozdíl od dětství a rané dospělosti, možnost volby svého bližšího sociálního prostředí. Přesto ale vyjadřovala obavy z lhostejnosti ve společnosti, pokud by na veřejnosti rasismem motivovanému násilí čelila.

Závěr

Na základě analýzy hloubkových biografických rozhovorů s dvěma vysokoškolsky vzdělanými Romy jsem došel k následujícím závěrům.

Za prvé, na příkladech Věřčiných a Zdeňkových zkušeností jsem doložil, že liberální koncept integrace je iluzorní, příp. alibistický, jednoduše proto, že i když Zdeněk s Věrkou majoritním představám o „integraci“ odpovídají, rasismu, resp. Neromům rasisticky jednajícím, každodenně čelí.

Za druhé, rasismus, zdá se, nelze sledovat pouze v rovině společenských předsudků nebo otevřeného násilí. Představené zkušenosti poukazují na rasovost jakožto převažující optiku, v níž byli Zdeněk s Věrkou primárně Neromy vnímání jakožto Romové, přičemž jejich romství předcházelo a překrývalo veškeré další charakteristiky. Nejedná se přitom o romství vlastní, jaké Zdeněk s Věrkou žijí, ale o představy o romství Neromů, s nimiž interagovali. V této perspektivě byli Zdeněk s Věrkou při interakci s Neromy jakožto Romové homogenizováni, byla jim upírána vlastní individualita, lidská důstojnost.

Za třetí, protože je rasistické jednání mnohdy konstruováno na implicitní představě o apriorní odlišnosti Romů od Neromů, může být i samotnými Romy těžko zachytitelné, pojmenovatelné nebo napadnutelné. Schopnost rasismus rozpoznávat a reagovat na něj jsem sledoval jako nesamozřejmou kompetenci, kterou Zdeněk s Věrkou nabývali v průběhu svého života, a která se současně může proměňovat (i situačně).

A nakonec, i srovnání dvou příběhů ukazuje na možnou různorodost sociálních pozic Romů, ze kterých se se strukturálním rasismem setkávají a pro které nelze prožitou zkušenost s rasismem homogenizovat. Proměňující se společenské pozice Věrky a Zdeňka se, stejně jako jejich odlišné životní trajektorie a vlastní individualita, podílely na způsobu, jakým k nim osobně prožitá zkušenost s rasismem promlouvala.

Rozhovory

Rozhovor s Věrkou, nahrán autorem 17. 1. 2022 v Praze (soukromý archiv autora).
Rozhovor s Věrkou, nahrán autorem 16. 5. 2022 v Praze (soukromý archiv autora).
Rozhovor se Zdeňkem, nahrán autorem 11. 11. 2021 online (soukromý archiv autora).
Rozhovor se Zdeňkem, nahrán autorem 23. 3. 2022 online (soukromý archiv autora).

Literatura

- Abu Ghosh, Y. 2008. *Escaping Gypsiness: work, power and identity in the marginalization of Roma*. Dizertační práce. Praha: FF UK.
- Banga, P. 2022. *Skutečná cesta ven*. Brno: Host.
- Banga, R. 2021. *(Ne)pošli to dál*. Praha: XYZ.
- Fanon, F. 2011. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: Tranzit.
- Fónadová, L. 2011. *Nenechali se vyloučit: Sociální vzestupy Romů v české společnosti*. Disertační práce. Brno: FSS MU.
- Hübschmannová M. 1999. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945–89*. Praha: Socioklub, 16–66.
- Kobes, T. 2012. „Naši Romové“ – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova. *Romano džaniben* 19 (2): 9–34.
- Lánský, O. 2014. Postkolonialismus a dekolonizace: základní vymezení a inspirace pro sociální vědy. *Sociální studia* 11 (1): 41–60.
- Olivera, M. Poueyto, J. L. 2018. Gypsies and anthropology: legacies, challenges, and perspectives. *Ethnologie française* 19 (4): 581–600.
- Ort, J. 2022. *Harmonie soužití: Romové jako místní obyvatelé východního Slovenska*. Praha: Karolinum Press.
- Samet blues*. 2021. Praha: Kher.
- Šotola, J. Rodríguez Polo, M. 2016. *Etnografie sociální mobility: Etnicita, bariéry, dominance*. Olomouc: Univerzita Palackého.